

تحلیل جایگاه مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

مهدی سبحانی نژاد^۱، حسن نجفی^{۲*} و رضا جعفری هرندی^۳

۱. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
۲. دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
۳. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم، قم، ایران.

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی است. روش پژوهش توصیفی از نوع تحلیل محتوی و رویکرد آن نیز کاربردی است. جامعه پژوهشی شامل چهار عنوان کتاب درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۹۷-۱۳۹۶ می‌باشد که با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و محدودیت جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف نظر و کل جامعه پژوهشی به عنوان نمونه در نظر گرفته شده است. ابزار اندازه‌گیری سیاهه تحلیل محتوا بوده و نتایج پژوهش با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون، مورد بررسی قرار گرفتند. عمده‌ترین یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که؛ ۱. از مجموع بررسی مدارک و مستندات مرتبط با آموزش شهروندی، پنج مؤلفه اساسی؛ مشارکت فعال، مسئولیت‌پذیری و تعهد، انتقادگری و انتقادپذیری، قانون‌مداری و وطن‌دوستی احصاء شده است. ۲. در مجموع ۲۹۸ مرتبه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی توجه شده که میزان فراوانی آن در کتاب‌های درسی پایه‌های سوم، چهارم، پنجم و ششم به ترتیب ۸۲، ۵۵، ۸۹ و ۷۲ می‌باشد. ۳. در بین مؤلفه‌های مورد بررسی مسئولیت‌پذیری و تعهد با میزان بار اطلاعاتی ۰/۹۹۲ و ضریب اهمیت ۰/۲۱ بیش‌ترین و وطن‌دوستی با میزان بار اطلاعاتی ۰/۹۰۸ و ضریب اهمیت ۱۹/۲ کم‌ترین توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

نشریه علمی

پژوهش‌های آموزش و یادگیری

دوره ۱۵، شماره ۱، پیاپی ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۷
صص: ۶۷-۷۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۶/۱۹

مقاله پژوهشی

Journal of

Training & Learning Researches

Vol. 15, No. 1, Serial 27

Spring & Summer
2018

pp.: 67-78

کلیدواژه‌ها: آموزش شهروندی، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی، دوره ابتدایی، تحلیل محتوا، آنتروپی شانون.

*Email: hnajafih@yahoo.com

مقدمه

گرفته است.

در قانون وزارت معارف تاجیکستان [۹] هم از پرورش شهروندان مصلح به عنوان یکی از وظایف برنامه‌های درسی قصد شده نام برده شده است. وزارت آموزش و پرورش فرانسه در سال ۲۰۱۲ یکی از اهداف مهم آموزش و پرورش این کشور را آموزش و کسب مهارت‌های اجتماعی و شهروندی بر می شمرد که باید از طریق فعالیت‌های تحصیلی در مدارس فراهم گردد [۱۰]. وزارت آموزش و پرورش ایتالیا در سال ۲۰۱۲ تأکید می‌کند که برنامه درسی این کشور باید کمک کند تا روش‌های شهروندی فعال و سواد اجتماعی و فرهنگی در دانش‌آموزان ارتقا یابد [۱۱]. دفتر بین‌المللی تعلیم و تربیت یونسکو در گزارش سال ۲۰۱۲ خود درباره نظام آموزشی سوئد چنین می‌نویسد که اساس تعلیم و تربیت این کشور مبتنی بر بنیان‌های جامعه دموکراتیک است و انتقال دانش‌ها و ارزش‌ها در مدرسه باید مطابق با بافت بومی، زبان، تجارب و معلومات قبلی دانش‌آموز باشد [۱۲].

شهروندی از مفاهیم با اهمیت در حوزه علوم اجتماعی است که ناظر بر نوع روابط میان افراد با یکدیگر است، روابطی که از سوی دولت نیز حمایت می‌شود [۱۳]. مفهوم محوری شهروندی حقوق و وظایفی است که هر یک از افراد به عنوان عضوی از اجتماع بر عهده دارند [۱۴]. از لحاظ تاریخی ریشه‌های توجه به مفهوم شهروندی و حتی آموزش و یا تربیت شهروندی به دوران یونان باستان باز می‌گردد. جمهوری افلاطون [۱۵] و سیاست ارسطو [۱۶] از جمله نخستین آثاری هستند که به ویژگی‌های یک شهر مطلوب و نقش و وظایف شهروندان در آن پرداخته شده است. شهروندان مطلوب افلاطونی کسانی‌اند که از دو عنصر عقل و اراده برخوردارند. همان گونه که از جنبه فردی ضروری است تا عقل بر اراده و احساس در آدمی غلبه نماید، یک جامعه مطلوب، جامعه‌ای است که عقل جامعه - فیلسوفان - بر آن حکومت کنند. ارسطو نیز اذعان می‌نماید که رابطه متقابلی بین انسان خوب و شهروند خوب وجود دارد و چنین نظامی امری طبیعی و لازم است. این مفهوم در دوره‌های بعد بویژه از عصر روشنگری تاکنون تحول بسیار یافته است و متفکرانی چون روسو^۱،

انسان اساساً موجودی اجتماعی است و او را گریزی از جامعه نیست اما آماده شدن برای زیستن در یک جامعه‌ای که از یک پیشینه فرهنگی، مذهبی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی برخوردار است بدون تربیت امکان پذیر نیست. پرورش استعدادهای فردی، تحکیم پایه‌های زندگی جمعی، گسترش آرمان‌های دموکراتیک و ایجاد تفاهم میان افراد انسانی در سایه تعلیم و تربیت صورت می‌گیرد. اگر چه شکل‌گیری و رشد شخصیت افراد یک جامعه الزاماً وابسته به تعلیم و تربیت رسمی نیست اما باید گفت که بخش اعظمی از رشد فردی و اجتماعی افراد توسط نهاد رسمی آموزش و پرورش صورت می‌گیرد [۱]. در این میان آموزش شهروندان یکی از دل‌مشغولی‌های اکثر نظام‌های آموزشی جهان است [۲] به گونه‌ای که در زمره اهداف کلی آن‌ها جای گرفته است.

مؤسسه آموزش و رهبری مدارس استرالیا^۱ در سال ۲۰۰۹ تربیت شهروندان فعال و با اطلاع را یکی از اهداف مهم در سطوح ملی و محلی کشور استرالیا نام برده است [۳]. در آمریکا نیز تربیت شهروندی یکی از مهم‌ترین وظایف نظام آموزشی همه ایالت‌ها در نظر گرفته شده و از طرق گوناگون برای تحقق آن تلاش می‌شود [۴]. نظام آموزشی ژاپن هم در سال ۱۹۶۶ سندی به نام "تصویر فرد کامل و ایده آل ژاپنی" منتشر کرده که در آن ویژگی‌های شهروند ژاپنی به عنوان یک فرد، به عنوان عضو یک خانواده، به عنوان عضو یک جامعه و به عنوان یک تبعه ژاپن و یک فرد متعهد در جامعه جهانی ذکر شده است [۵]. در برنامه درسی مدارس کره جنوبی هم از پرورش شهروندان دموکراتیک که در آینده قادر به مشارکت در تصمیم‌گیری‌های حکومتی باشند به عنوان یکی از اهداف مهم یاد شده است [۶]. ادارات آموزش و پرورش بریتانیا^۲ در سال ۲۰۰۴ گزارش می‌دهد که در این کشور از سال ۲۰۰۰ برنامه ویژه‌ای برای آموزش شهروندی آغاز شده است؛ آموزش و پرورش این کشور در این سال برنامه‌ای به این منظور تهیه کرد که بر سه موضوع مجزا و در عین حال مرتبط با هم در حیطه آموزش شهروندی تأکید می‌کرد. این حیطه‌ها عبارتند از: پرورش مسئولیت اخلاقی و اجتماعی، مشارکت و درگیر شدن در امور اجتماعی، کسب سواد سیاسی [۷]. بر اساس اعلام شورای ملی تحقیقات آموزشی و یادگیری هند^۳ [۸] برنامه درسی این کشور برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی مطالعات محیط را در حوزه آموزش‌های شهروندی در نظر

¹ Australian Institute for Teaching and School Leadership

² Education Departments of the United Kingdom

³ National Council of Educational Research and Training

¹ Rousseau

تعبیر هابرماس، فراهم کردن موقعیت آرمانی گفتگو است [۱۸، ۱۹]. گرایش پست‌مدرنیته، در پی آن است که آرمان‌های مدرنیته را به دور از مطلق‌گرایی‌ها و جزمیت‌ها و یا به رسمیت شناختن تنوع و تکثر مطرح سازد. این جلوه از دموکراسی، در برابر دموکراسی اجتماعی مد نظر دیویی قرار می‌گیرد که شکل شناخته شده‌تر و دیرینه‌تر دموکراسی بوده است. در دموکراسی کثرت‌گرا، آموزش شهروندی مستلزم به رسمیت شناختن اقلیت‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها است. به‌عبارت‌دیگر، در این دیدگاه شهروند لزوماً کسی نیست که به فرهنگ مشترک و لوازم آن معتقد باشد، بلکه کسی است که در حیطه قانون از آزادی فکر و اعتقاد، آزادی بیان، انتخاب شغل، مسکن و آزادی‌هایی از این دست برخوردار است. از این تمایل کثرت‌گرایانه، گاه به‌عنوانی چون «شهروند جهانی» و «شهروند بین‌المللی» یاد می‌شود [۲۰، ۲۱، ۲۲]. با مروری بر مطالب گفته شده می‌توان تحولات مفهوم شهروندی را در دو قطب اقتدار و مسئولیت دولت جستجو کرد. در برخی از مفاهیم آموزش شهروندی و مدنی، همانند مفهوم ملیت‌گرایی، تأکید به اقتدار دولت قرار گرفته است. به همین دلیل در این تصور همت اساسی نظام تربیتی بر آن قرار می‌گیرد که نسل نو را با معیارها و ضوابط فرهنگ مشترک جامعه همراه سازد. ممکن است این تأکید چنان شدید باشد که هرگونه انتقاد نسبت به وضع موجود، به منزله تضعیف اقتدار دولت به شمار آید. از سوی دیگر پاره‌ای از مفاهیم آموزش شهروندی، عنصر مسئولیت دولت در قبال خواست‌ها و حقوق شهروندان را در کانون تأکید قرار می‌دهد، چندان که نقادی نسبت به فرهنگ مشترک مایه اساسی آموزش شهروندی قرار می‌گیرد. این جهت‌گیری در دیدگاه حامیان مکتب فرانکفورت دیده می‌شود. در خصوص آموزش شهروندی به نظر می‌رسد که باید بین دو مفهوم اقتدار و مسئولیت دولت توازن برقرار کرد. به‌عبارت‌دیگر، آموزش شهروندی مستلزم آن است که دانش‌ها، گرایش‌ها و

لاک^۱، دورکیم^۲، مارکس^۳، هابرماس^۴، مارشال^۵، دیویی^۶، ژیرو^۷ بدان پرداخته‌اند. در طول قرن نوزده و بیست، سه پیشرفت قوی سیاسی، آموزش شهروندی را تبدیل به مهم‌ترین موضوع برای دولت کرد. این پیشرفت‌ها شامل تغییر و تحول در اشکال مجلسی قانونی با حدود ثابت شهروندی، حس رو به افزایش ملی‌گرایی و اخلاق‌گرایی و فرایند استعمارزدایی می‌شد [۱۷]. در قرون اخیر با پایداری مفاهیم جدید ملت و ملیت‌گرایی^۸ و تحولاتی که در عرصه سیاسی و اجتماعی رخ داد، شهروند به کسی اطلاق می‌شود که عضو یک کشور باشد، کشوری که با فرهنگی مشترک و غالباً زبان رسمی واحد مشخص می‌شود، اما شکست این ایده از شهروندی در آلمان و با جنگ جهانی دوم تجسمی تام یافت. به‌عبارت‌دیگر، این نکته آشکار شد که آموزش شهروند به‌عنوان فردی متعلق به فرهنگی مشترک و مستحیل در آن، ممکن است منجر به ظهور اقتدارگرایی^۹ شود. به علاوه، در سطح ملی نیز این نکته مورد توجه قرار گرفت که آموزش مدنی، به این معنا، به نادیده گرفتن خرده فرهنگ‌ها و اقلیت‌های موجود در یک کشور می‌انجامد. مشکلات آموزش شهروندی در مفهوم ملیت‌گرایانه آن به همراه دشواری‌هایی که به طور کلی‌تر متوجه ایده تجدیدگرایی^{۱۰} شد، باعث گردید که در دهه‌های اخیر، تحول مفهومی در باب آموزش شهروندی صورت گیرد. نخستین دگرگونی توسط متفکران مکتب فرانکفورت مطرح شد و دومین تحول نیز با ظهور گرایش‌های پست‌مدرنیسم^{۱۱} مورد توجه قرار گرفت. در مورد اول می‌توان به دیدگاه افرادی مثل ژیرو، تورس^{۱۲}، فریر^{۱۳} و هابرماس اشاره کرد. در دیدگاه این صاحب‌نظران آموزش شهروندی مطلوب تنها در اعراض از فرهنگ پذیر کردن دانش‌آموزان و روی آوردن به تعلیم و تربیت رهایی بخش^{۱۴} صورت خواهد پذیرفت. مهم‌ترین مشخصه این نوع نگاه به شهروندی، آزادانه سخن گفتن در باب بن‌بست‌های فرهنگی و اجتماعی و نقادی درباره آن و به

² lack

³ Durkheim

⁴ Mar

⁵ Habermas

⁶ Marshall

⁷ Dewey

⁸ Giroux

⁹ Nationalism

¹⁰ Authoritarianism

¹¹ Modernism

¹² Postmodernism

¹³ Torres

¹⁴ Freire

¹⁵ Emancipatory

توان مفهوم آموزش شهروندی را در کتاب‌ها با تعیین مؤلفه‌های مربوطه مورد بررسی قرار داد.

شایان ذکر است که تا کنون پژوهش‌های متعددی در ارتباط با آموزش شهروندی در عناصر مختلف برنامه‌های درسی ایران و سایر کشورها انجام شده که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

بداقیان و ناطقی [۲۸] در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که هیچ یک از ابعاد مهارت‌های شهروندی به نحو مطلوبی در کتاب‌های دوره ابتدایی بازتاب نداشته است. ذهبیون و همکاران [۲۹] می‌نویسند که میزان توجه محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی و جامعه شناسی (۱) بیش از حد انتظار و علوم اجتماعی و جامعه شناسی (۲) کم‌تر از حد انتظار است. امیری [۳۰] در مطالعه خود نشان داد که به لحاظ میزان توجه به مفاهیم تربیت شهروندی بین کتاب‌ها، پایه‌های تحصیلی و قالب‌های محتوا به ویژه مردم سالاری و هویت جهانی تفاوت معنادار وجود دارد. نژادحسن [۳۱] در پایان‌نامه خود به این نتیجه می‌رسد که کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی به برخی از مؤلفه‌های تربیت شهروندی از جمله پرورش مشارکت فعال، اتخاذ تصمیم آگاهانه، بررسی عقاید، دارا بودن حس وطن پرستی و احترام به تکثر توجه کم‌تری شده است. طالب‌زاده نوبریان و همکاران [۳۲] در پژوهشی به این یافته نائل شدند که با وجود آنکه برنامه‌های درسی رسمی به ویژه علوم اجتماعی در تحقق آموزش شهروندی نقش اساسی ایفا می‌کنند، بیشتر شاخص‌های مربوط به مهارت شهروندی از توجه بسیار کمی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی برخوردار است. سیف‌نراقی و همکاران [۳۳] در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که بین دیدگاه‌های معلمان و کارشناسان به لحاظ نارسایی ابعاد تربیت شهروندی (اجتماعی، فردی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی) در برنامه درسی دوره راهنمایی تحصیلی تفاوت معنادار آماری وجود دارد. گوازی [۳۴] در پژوهشی به این نتیجه رسید که مهم‌ترین نارسایی‌های مرتبط با آموزش شهروندی در کتاب‌های درسی مدارس ابتدایی ایران برنامه‌ریزی متمرکز نظام آموزش، مشارکت ندادن کلیه ذی‌نفعان در تهیه، اجرا و ارزیابی برنامه‌ها، استفاده ناکافی از روش‌ها و شیوه‌های فعال مشارکت‌جویانه است. در حالی که آموزش شهروندی در سوئد به شیوه تلفیقی است که با زندگی افراد در ارتباط بوده و در محیطی آزادانه حاکی از احترام متقابل و اصول انسانی اخلاقی و جهانی انجام می‌گیرد و از مشکلات تنوع اجتماعی آگاه بوده و علاوه بر مدرسه با همکاری والدین، جامعه و سازمان‌های غیردولتی در راستای

قابلیت‌هایی در افراد فراهم آید که از سویی، مایه استواری و استحکام اقتدار دولت از طریق قانون در جامعه باشد و از سوی دیگر، این امکان را در افراد جامعه به وجود آورد که اقتدارطلبی‌های نا موجه از سوی دولت را بازشناسی کنند و بتوانند آن را مورد نقد قرار دهند و در صورت لزوم در برابر آن عملاً مقاومت کنند [۱۸].

کِر^۱ [۲۳] وجود سه رویکرد اصلی در برنامه درسی آموزش شهروندی، با نام‌های برنامه درسی مجزا، تلفیقی و میان‌رشته‌ای را در جمع‌بندی از مطالعات تطبیقی تشخیص داده است. در رویکرد مجزا، برنامه درسی بخشی از یک دوره کلی‌تر، با عنوان علوم اجتماعی یا مطالعات اجتماعی است که با سایر موضوع‌ها و حوزه‌های برنامه درسی پیوند داده شده است. در رویکرد میان‌رشته‌ای، آموزش شهروندی نه یک موضوع یا درس مجزا و نه بخشی از یک دوره تلفیقی است؛ بلکه در عوض تمامی برنامه درسی را در بر می‌گیرد که در موضوعات درسی گنجانیده شده است. بعضی کشورها رویکرد مختلفی را نسبت به آموزش شهروندی همراه با یک رویکرد باز تلفیقی - که در برنامه درسی دوره ابتدایی بسیار رایج است - برگزیده‌اند که به تخصصی‌تر شدن آموزش شهروندی یا دوره‌های تعلیمات مدنی در برنامه درسی دوره‌های پسیبی منجر شده است. در بعضی کشورها آموزش شهروندی بخشی از مقررات آموزشی برنامه درسی پایه مشترک درس ملی است، در حالی که در سایر کشورها مبتنی بر مقررات نبوده و آزادی بیش‌تری را به ایالت‌ها، مناطق، شهرستان‌ها، مدارس و معلمان می‌دهد.

کتاب درسی از مهم‌ترین و در دسترس‌ترین رسانه‌های برآمده از قلب برنامه‌های درسی مجزا، تلفیقی و میان‌رشته‌ای است که نقش ارزشمندی را در تعلیم و تربیت ایفا می‌کند [۲۴]. بسیاری از پژوهشگران مطالعات برنامه درسی، کتاب درسی را به عنوان یکی از رسانه‌های کارآمد و اثربخش آموزشی محسوب کرده‌اند که می‌تواند زمینه یادگیری را برای فراگیران فراهم نماید [۲۵]. کتاب‌های درسی در نظام آموزشی ایران اهمیت بسیار بالایی دارد و تمام عوامل آموزشی بر اساس محتوای آن تعیین و اجرا می‌شود. به خاطر همین اهمیت ویژه است که صرف وقت نیروهای متخصص در ارزشیابی و تحلیل کتاب‌های درسی می‌تواند راه‌گشای حل بسیاری از مشکلات جاری آموزش باشد [۲۶]. نوعی از تحلیل که برای برنامه‌ریزان درسی، مؤلفان و تصمیم‌گیرندگان برنامه‌های درسی دوره تحصیلی ابتدایی بسیار مفید و ضروری می‌باشد، "تحلیل محتوا" است [۲۷]. بنابراین اهمیت تحلیل محتوای کتاب‌های درسی از آن جاست که از این طریق می

¹ Kerr

بوده است. فاس و راس^۶ [۴۲] در پژوهشی که در زمینه برنامه‌های درسی لازم در زمینه شهروندی انجام داده‌اند، کتاب‌های درسی دوره ابتدایی را از لحاظ توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی مورد تحلیل انتقادی قرار داده‌اند. آن‌ها استدلال کرده‌اند که برنامه درسی دوره ابتدایی نسبت به دوره راهنمایی بر سرنوشت و نقش فعال شهروند در جامعه حاضر تأکید بیش‌تری دارد.

سوال‌های پژوهش

به چه میزان به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی از نوع تحلیل محتوی^۷ و رویکرد کاربردی انجام شده است. بیابانگرد به نقل از کرلینجر^۸ کرلینجر^۸ [۴۳] تحلیل محتوی را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است. واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود که در این مطالعه مضمون است. منظور از مضمون پیام خاصی است که از جانب فرستنده پیام مورد توجه قرار گرفته است. روش شمارش نیز، فراوانی است. مقوله بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای است، یعنی طبقات (مقوله‌ها) قبل از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند [۴۴].

جامعه پژوهشی این تحقیق کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی می‌باشد که در دفتر تألیف و برنامه‌ریزی کتب درسی تدوین شده است. دلیل گزینش کتاب‌های مطالعات اجتماعی آن است که مهم‌ترین متولی آموزش شهروندی هستند [۴۵]. چرا که مطالعات اجتماعی^۹ دانشی است که از انسان، روابط او با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی و طبیعی تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و محیطی) بحث می‌کند [۴۷].

تربیت شهروند جهانی برای زندگی در دهکده جهانی صورت می‌پذیرد. آشتیانی و همکاران [۳۵] متغیرهایی مانند مردم سالاری، مشارکت سیاسی، انجمن‌های محلی، هنجارهای اجتماعی، و مؤلفه‌های اقتصادی را در طراحی برنامه درسی بیش‌اولویت دار دانسته‌اند. نتایج تحقیق ریوللی^۱ [۳۶] نشان داد که در دو استان پادورا و بولزانو ایتالیا ۴۹/۵٪ دانش‌آموزان از کمک مدارس برای رشد آگاهی سیاسی و مدنی‌شان رضایت ندارند. تنها ۲۰٪ دانش‌آموزان درس‌هایی پراکنده در رابطه با تربیت شهروندی می‌گذرانند. ژو^۲ [۳۷] به مطالعه پیرامون رابطه میان آموزش مدرسه‌ای و ویژگی‌های دموکراتیک دانش‌آموزان پکن پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که نگرش‌های دموکراتیک دانش‌آموزان در مدارس پکن روی هم رفته مطلوب است. با این وجود، فراگیران هنوز فاقد دانش و مهارت‌های دموکراتیک هستند. بون^۳ و همکاران [۳۸] در پژوهشی نشان دادند که در طول تاریخ تعلیم و تربیت سنگاپور مطالعات اجتماعی یک موضوع کلیدی برای آموزش شهروندی (شامل تمرکز بر توسعه مهارت تفکر در دانش‌آموزان و آماده سازی آنان برای تبدیل شدن به افرادی آگاه و مسئول از طریق مطالعات اجتماعی) در مدارس دوره های عمومی می‌باشد. یافته‌های افتخار [۳۹] حاکی از آن است که برنامه درسی آموزش شهروندی در کشور پاکستان به طور عمده بر تربیت مذهبی مبتنی است. در این برنامه درسی، هدف عمده، چگونگی پرورش شهروندانی است که از طریق آموزه‌های قرآنی به دولت و محل زندگی خود وفادار بمانند. میدلتون^۴ [۴۰] نیز در پژوهش خود نشان داد که نیاز ضروری شهروندان فراگرفتن مهارت‌هایی (توانایی گفت و گو، برنامه‌ریزی مالی، انتخاب صحیح، مهارت‌های استفاده از رسانه‌های جمعی، به دست آوردن سرمایه، انتخاب همسر متعهد به جامعه، استفاده از فناوری به عنوان یک فعالیت گروهی، استفاده از اینترنت برای یک فعالیت گروهی، استفاده از اینترنت برای یک فعالیت شهروندی، مسئولیت در برابر توسعه، مشورت و انتخاب کار، تبلیغات و بازاریابی) برای شهروندی است. پریور^۵ [۴۱] در پژوهش خود نتیجه می‌گیرد که نوجوانان استرالیایی قدر دموکراسی را می‌دانند اما سطح درک آن‌ها از شهروندی کم‌تر از حد مورد انتظار در این زمینه

¹ Rivelli

² Xu

³ Boon

⁴ Middleton

⁵ Prior

⁶ Foss & Ross

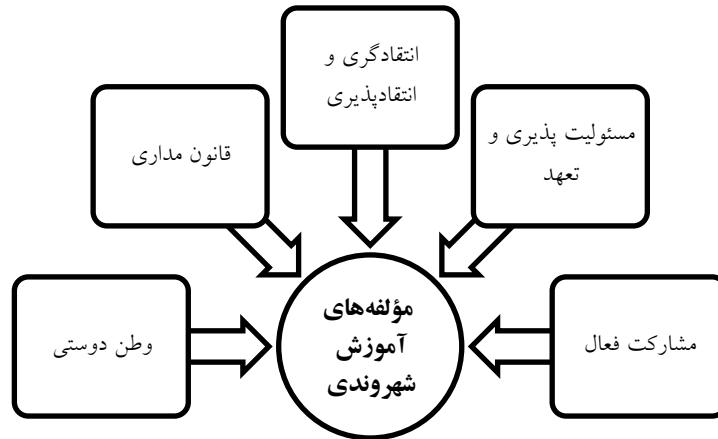
⁷ Content Analysis

⁸ Kerlinger

⁹ Social Studies

ابزار اندازه‌گیری سیاهه تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بوده که براساس نتایج پژوهش فتحی واجارگاه و واحد چوکده [۴۸] و در قالب شکل ۱ تنظیم شد.

[۴۶] با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و محدودیت جامعه پژوهشی از نمونه گیری صرف نظر شده و کل کتاب‌های مطالعات اجتماعی به عنوان نمونه در نظر گرفته شده است.

شکل ۱. مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی

تحلیلی آنتروپی شانون (بهنجار کردن داده‌های جدول فراوانی، محاسبه بار اطلاعاتی مقوله‌ها و به دست آوردن ضریب اهمیت آن‌ها) تجزیه، تحلیل و توصیف شدند که در ادامه به توضیح مراحل سه گانه آن پرداخته می‌شود:
مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی باید بهنجار شوند که برای این کار از این رابطه استفاده می‌شود:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i=1,2,3,\dots,m, j=1,2,\dots,n)$$

* P= هنجار شده ماتریس فراوانی

* F= فراوانی مقوله

* i= شماره پاسخگو

* j = شماره مقوله

* m = تعداد پاسخگو

$$E_{j=-1} = -K \sum_{i=1}^m [P_{ij} L_n P_{ij}] \quad (j=1,2,n) \quad K = \frac{1}{L_n m}$$

* P= هنجار شده ماتریس

* J=(1,2,...,n)

* L_n = لگاریتم نپری

برای حصول اطمینان از روایی^۱ صوری و محتوایی سیاهه از نظر متخصصان استفاده شده است، به این ترتیب که فرم تحلیل محتوا که شامل مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی بود، در اختیار تعدادی از صاحب‌نظران برای بررسی و اعلام نظر قرار گرفت که پس از دریافت نظرات آن‌ها سیاهه پیشنهادی مورد تأیید قرار گرفت. همچنین جهت تأمین پایایی^۲ از روش اسکات^۳ [۴۹] استفاده شده است. بدین صورت که فرم تحلیل محتوا در اختیار هفت نفر از صاحب نظران علوم اجتماعی و مطالعات برنامه درسی قرار گرفت و ضریب توافق آن‌ها ۹۱/۴ درصد به دست آمد.

$$C.R = \frac{\text{مقوله‌های مورد توافق}}{\text{کل مقوله‌ها}} \times 100$$

$$C.R = \frac{0+1+0+0+0+1}{35} \times 100 = 91/4$$

با توجه به روش انجام پژوهش ماهیت، هدف و نوع مقیاس اندازه‌گیری، تحلیل آماری داده‌های پژوهش در سطح توصیفی انجام شد البته در این ارتباط ابتدا فراوانی مؤلفه‌ها در هر یک از کتاب‌های مورد بررسی استخراج و در جدول مربوطه درج گردیده؛ سپس داده‌های پژوهش در فرایند

¹ Validity
² Reliability
³ Scott

اما ز شاخصی است که ضریب اهمیت هر مقوله را در یک پیام با توجه به شکل پاسخگوها مشخص می‌کند از طرفی با توجه به بردار W ، مقوله‌های حاصل از پیام را نیز رتبه بندی می‌کنیم [۵۰].

یافته‌ها

بر اساس نتایج جدول ۱، مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های مورد بررسی ۲۹۸ مورد می‌باشد. از بین کتاب‌های درسی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی را؛ کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم با ۸۹ فراوانی و ۲۹/۹ درصد و کمترین توجه را کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم با ۵۵ فراوانی و ۱۸/۵ درصد داشته‌اند. در تحلیل جایگاه اختصاصی هر یک از مؤلفه‌ها نیز مشخص گردید که مشارکت فعال (با ۶۹ فراوانی و ۲۳/۲ درصد)، مسئولیت‌پذیری و تعهد (با ۷۸ فراوانی و ۲۶/۲ درصد)، انتقادگری و انتقادپذیری (با ۱۷ فراوانی و ۵/۷ درصد) و وطن دوستی (با ۵۳ فراوانی و ۱۷/۷ درصد) میزان توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

در جدول ۱ داده‌های بهنجار شده توجه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی آمده است.

* شماره پاسخگو = i

* شماره مقوله = j

* تعداد پاسخگو = m

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها

($i=1,2,\dots,n$)، ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه شده و هر مقوله ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (W_j) بیشتری برخوردار است. که برای محاسبه ی ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

* درجه اهمیت = W_j

* بار اطلاعاتی هر مقوله = E_j

* تعداد مقوله‌ها = n

* شماره مقوله = j

لازم به ذکر است در محاسبه ی E_j مقادیر P_{ij} که برابر صفر باشد به دلیل بروز خطا و جواب بی نهایت در محاسبات ریاضی با عدد بسیار کوچک $0/00001$ جایگزین شده است

جدول ۱. توزیع فراوانی توجه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

مجموع فراوانی درصد	مؤلفه‌ها کتاب					
	مشارکت فعال	مسئولیت‌پذیری و تعهد	انتقادگری و انتقادپذیری	قانون‌مداری	وطن دوستی	مجموع فراوانی درصد
۲۷/۵	۲۲	۱۷	۵	۳۴	۴	۸۲
۱۸/۵	۷	۱۹	۲	۱۵	۱۲	۵۵
۲۹/۹	۲۷	۲۴	۴	۱۸	۱۶	۸۹
۲۴/۱	۱۳	۱۸	۶	۱۴	۲۱	۷۲
۱۰۰	۶۹	۷۸	۱۷	۸۱	۵۳	۲۹۸
	۲۳/۲ درصد	۲۶/۲ درصد	۵/۷ درصد	۲۷/۲ درصد	۱۷/۷ درصد	

جدول ۲. داده‌های بهنجار شده توجه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

مؤلفه‌ها کتاب					
مشارکت فعال	مسئولیت‌پذیری و تعهد	انتقادگری و انتقادپذیری	قانون‌مداری	وطن دوستی	مؤلفه‌ها کتاب
۰/۳۱۸	۰/۲۱۷	۰/۲۹۴	۰/۴۱۹	۰/۰۷۵	پایه سوم
۰/۱۰۱	۰/۲۴۳	۰/۱۱۷	۰/۱۸۵	۰/۲۲۶	پایه چهارم
۰/۳۹۱	۰/۳۰۷	۰/۲۳۵	۰/۲۲۲	۰/۳۰۱	پایه پنجم
۰/۱۸۸	۰/۲۳۰	۰/۳۵۲	۰/۱۷۲	۰/۳۹۶	پایه ششم

جدول ۳. مقدار بار اطلاعاتی مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

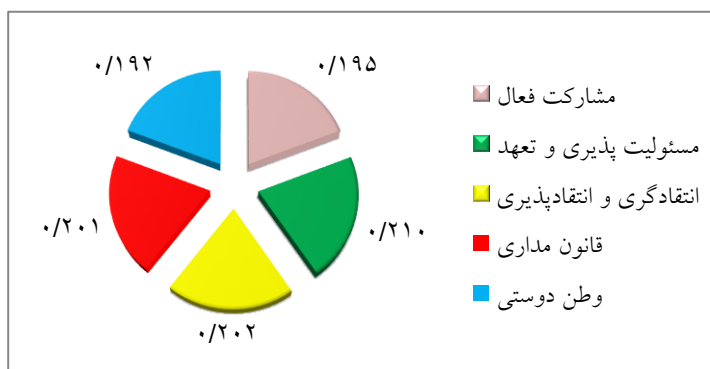
مؤلفه‌ها	مشارکت فعال	مسئولیت‌پذیری و تعهد	انتقادگری و انتقادپذیری	قانون‌مداری	وطن دوستی
مقدار بار اطلاعاتی (E_j)	۰/۹۲۱	۰/۹۹۲	۰/۹۵۱	۰/۹۴۸	۰/۹۰۸

مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیشتری برخوردار است. نتایج جدول ۴ و نمودار ۱ نشان می‌دهد که از بین مؤلفه‌ها بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه مسئولیت‌پذیری و تعهد (۰/۲۱۰) و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه وطن دوستی (۰/۱۹۲) بوده است.

پس از نرمال‌سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش شانون مقدار بار اطلاعاتی (EJ) هر یک از مؤلفه‌ها به دست می‌آید، که در جدول ۳ آورده شده است. در مرحله پایانی ضریب اهمیت مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی با استفاده از فرمول مرحله سوم روش آنتروپی شانون محاسبه گردیده که آن هم در جدول ۴ آمده و هر

جدول ۴. مقدار ضریب اهمیت مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

مؤلفه‌ها	مشارکت فعال	مسئولیت‌پذیری و تعهد	انتقادگری و انتقادپذیری	قانون مداری	وطن دوستی
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۱۹۵	۰/۲۱۰	۰/۲۰۲	۰/۲۰۱	۰/۱۹۲

نمودار ۱. ضریب اهمیت مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

اند و سوم: برنامه درسی مغفول^۳ که شامل تمامی فرصت‌های یادگیری است که نظام آموزشی به سه دلیل نادیده انگاشتن، ناخواستگی و یا ناباروری از ارائه آن به یادگیرندگان باز می‌ماند [۵۲، ۵۳].

در برنامه‌های درسی رسمی مدارس کتاب مطالعات اجتماعی از جمله کتاب‌هایی است که می‌توان محتوا، مضامین و مفاهیم آن را به نحوی طراحی کرد تا دانش‌آموزان را با مسئولیت‌های فردی و اجتماعی آشنا سازد و نگرش‌ها و می‌توان مهارت‌هایی را به آنان آموخت تا بتوانند شهروندی فعال، آگاه و مسئول بار آیند. در این راستا پژوهش حاضر با هدف ارزیابی محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از لحاظ میزان توجه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی انجام گردید. نتایج حاصل از بررسی نشان داد؛ در مجموع ۲۹۸ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی پژوهش توجه شده که در این میان کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم با ۸۹ فراوانی بیشترین توجه را داشته است. اما در مقابل کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه چهارم با ۵۵ فراوانی نتوانسته به گونه‌ای شایسته به مؤلفه‌ها بپردازد و در بسیاری از دروس این کتاب پرداختن به این موضوع مغفول

بحث و نتیجه گیری

در جوامع امروزی بخش مهمی از مسئولیت آموزش افراد جهت پذیرش نقش‌های مختلف و نیز آموزش‌های مدنی، به عهده آموزش و پرورش است [۵۱]. این نهاد خود دارای دو کار ویژه مهم است؛ نخست: آماده سازی افراد برای احراز مشاغل و حرف گوناگون؛ دوم: آموزش افراد از حیث نحوه زیست اجتماعی است؛ یعنی مجموعه حقوق و تکالیفی که فرد می‌بایست نسبت به خود و دیگران رعایت کند. مجرای که این نهاد از آن طریق به آموزش افراد می‌پردازد، مدرسه است. در مدرسه نیز سه گونه برنامه درسی وجود دارد.

نخست: برنامه درسی رسمی یا قصد شده^۱ که شامل ساختارهای رسمی مدرسه، دستورالعمل‌ها، آیین‌نامه‌ها و متن‌های آموزشی مانند کتاب‌ها، نرم افزارها و مجلات آموزشی است.

دوم: برنامه درسی ضمنی^۲ آن چنان که ایلچ اشاره دارد، یعنی خصلت‌های رفتاری یا ایستاره‌هایی است که در مدرسه آموخته می‌شوند، اما در برنامه رسمی آشکار گنجانده نشده

¹ Intended Curriculum

² Implicit Curriculum

³ Null Curriculum

های مطلوب و مقبول پرورش می‌دهند و چنین شهروندانی به تعادل جامعه در جهت نیل به هدف‌هایش یاری می‌رسانند. در ادامه جهت بهبود وضعیت توجه کتاب‌های درسی به برخی از پیشنهادها کاربردی اشاره می‌گردد:

۱. در سازمان‌دهی محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از رویکرد موضوع محور و دیسپلینی به رویکردی بین‌رشته‌ای و تلفیقی تغییر جهت داده شود تا بهتر بتوان دانش‌آموزان را با مسایل اجتماعی و دیگر چالش‌های دوران معاصر و آتی مواجه ساخت.

۲. پیشنهاد می‌شود ارتباط عمودی محتوای آموزش کتاب‌های مطالعات اجتماعی بیش‌تر شود چرا که انتظار می‌رفت میزان توجه‌ها فرایندی سعودی داشته باشد؛ حال آن که بدین صورت نبوده و اقتضات شناختی و رشدی در آموزش شهروندی مغفول مانده است.

۳. استفاده از روش‌های یاددهی - یادگیری فعال و مناسب با آموزش شهروندی (مانند ایفای نقش، بحث گروهی، تحلیل مسائل اجتماعی، مشاهده، آموزش همسالان، گردش های علمی و استفاده از یادپارها) می‌تواند کمک شایانی در رفع کم توجهی کتاب‌های درسی نماید.

۴. طراحی بسته‌ها و نرم افزارهای مرتبط با آموزش مؤلفه های شهروندی ویژه ی دانش‌آموزان می‌تواند به عنوان مکمل محتوای کتاب‌های درسی مورد استفاده قرار گیرد.

۵. برای جذابیت آموزش مؤلفه‌های اساسی شهروندی، در مثال‌ها و تصاویر محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی از طرح مسائل سیاسی، فرهنگی و اجتماعی متناسب با سن و علاقه دانش‌آموز بیشتر استفاده شود.

۶. مسلماً کاربرد مؤلفه‌های آموزش شهروندی صرفاً به محتوای دروس مطالعات اجتماعی در کتاب‌های درسی محدود نمی‌شود. علاوه بر محتوای کتاب‌های درسی توجه به ضرورت به کارگیری معلمان کارآزموده نیز احساس می‌گردد. معلمانی که تدریس را نه فقط به عنوان علم و فن بلکه در راه جامعه پذیری دانش‌آموزان به کار می‌گیرند.

۷. دست‌اندرکاران آموزش و پرورش می‌توانند با پیگیری های جدی، مذاکره و مکاتبه با گروه تألیف کتب درسی مطالعات اجتماعی بازنگری کتاب‌ها را متذکر شده و به گنجاندن برخی از مؤلفه‌های مغفول مانده یا کم‌تر توجه شده مانند انتقادگری و انتقادپذیری اهتمام ورزند.

از جمله محدودیت‌های این پژوهش آن است که تنها کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به عنوان محدوده مطالعاتی مدنظر قرار گرفته است. از این رو این یافته محدود

واقع شده است. همچنین نتایج تحلیل شانون حاکی از آن است که میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت در مشارکت فعال (با ۶۹ فراوانی) به ترتیب ۰/۹۲۱، ۰/۱۹۵، مسئولیت‌پذیری و تعهد (با ۷۸ فراوانی) به ترتیب ۰/۹۹۲، ۰/۲۱۰، انتقادگری و انتقادپذیری (با ۱۷ فراوانی) ۰/۹۵۱، ۲۰۲، قانون‌مداری (با ۸۱ فراوانی) ۰/۹۴۸، ۲۰۱ و وطن دوستی (با ۵۳ فراوانی) ۰/۹۰۸، ۰/۱۹۲ است. این یافته‌ها، یعنی عدم توجه موزون، کافی و ملموس به مؤلفه‌های آموزش شهروندی با نتایج پژوهش‌های بدقیان و ناطقی [۲۸]، نژادحسن [۳۱]، طالب زاده نوبریان و همکاران [۳۲]، ژو [۳۷]، افتخار [۳۹] و فاس و راس [۴۲] همسو می‌باشند. پژوهشگران مذکور بر این باورند که نتیجه این غفلت‌ها، ناهماهنگی در پرورش شهروندان مطلوب و افزایش فاصله میان برنامه درسی قصد شده، اجرا شده^۱ و کسب شده^۲ خواهد بود.

ملکی [۵۴] در جهت مقابله با این گونه از تشویش‌ها اعتقاد دارد که مؤلفه‌های شهروندی آموختنی است و از طریق ظرفیت‌های موجود در برنامه‌های درسی رسمی باید برای ایجاد و تقویت آن‌ها در دانش‌آموزان اقدام کرد. به نظر ایشان در یک تأمل دقیق‌تر درباره این موضوع می‌توان بین آموزش شهروندی از یک طرف و برنامه‌های درسی از طرف دیگر رابطه و تأثیر متقابل در نظر گرفت. برنامه درسی در سطح مختلف آموزشی می‌تواند در سه حوزه دانش، نگرش و مهارت روی یادگیرنده اثر بگذارد و به صلاحیت شهروندی اعضای جامعه بیفزاید. این سه حوزه مرتبط با یکدیگر هستند و در یک تعامل برنامه‌ریزی شده نقش مؤثری در پرورش شهروندی ایفا می‌نمایند. البته از نقش و تأثیر معلم نیز نباید غفلت کرد که بدون او برنامه‌های درسی چندان اثری باقی نخواهند گذاشت. لذا این استاد گرانقدر بیان می‌دارد که طراحان برنامه درسی باید اطلاعات قابل اعتماد و کافی در خصوص آموزش شهروندی به دست آورند و به استناد آن "برنامه درسی شهروند پرور" تدوین کنند. شهروندان تربیت شده نیز در کیفیت بخشی به برنامه‌های درسی مدارس تأثیر دارند. اولاً خروجی نظام آموزشی اگر قابلیت لازم را داشته باشند علامت و دلیل قوی برای مقبولیت برنامه‌های درسی است، بدین ترتیب فاصله بین برنامه‌های درسی قصد شده و اجرا شده بسیار نازل خواهد بود و به کارایی آموزشی خواهد افزود. ثانیاً رضایت عمومی از نظام آموزشی افزایش خواهد داشت و به استمرار و بقای برنامه‌های درسی خواهد افزود. در جمع بندی نظرات ایشان می‌توان گفت برنامه‌های درسی مطلوب انسان

¹ Implemented curriculum

² Attained curriculum

Economics Education, 15 (3): pp. 183-189.

14- Ribeiro A B, Caetano A, Menezes I (2016). Citizenship Education, Educational Policies and NGOs. Journal of British Educational Research, 42 (4): pp. 646-664.

۱۵- افلاطون (۱۳۸۰). جمهوری. ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: خوارزمی.

۱۶- ارسطو (۱۳۹۳). سیاست. ترجمه حمید عنایت. تهران: امیرکبیر.

۱۷- منافی شرف آباد، کاظم؛ زمانی، الهام و مهدوی‌خواه، علی (۱۳۹۲). تربیت شهروندی: مبانی، رویکردها و سیر جامع نظریه‌ها. تهران: سبزیان گستر.

۱۸- فرمبینی فراهانی، محسن (۱۳۸۹). تربیت شهروندی. تهران: آبیژ.

19- Giroux H (۲۰۱۱). On Critical Pedagogy. New York: Continuum Press.

20- Giroux H (2004). Critical Pedagogy and the Postmodern/Modern Divide: Towards a Pedagogy of Democratization. Journal of Teacher Education Quarterly, 31(1): pp. 31-48.

21- Jones J R (2015). Infusing Multicultural Education into the Curriculum: Preparing Pre-Service Teachers to Address Homophobia in K-12 Schools. International Journal of Multicultural Education, 17(3): pp. 107-119.

22- Aronowitz S, Giroux H (1991). Postmodern Education. USA: University Of Minnesota press.

23- Kerr D (1999). Citizenship Education: An International Comparison. International Review of Curriculum and Assessment Frameworks. London: QCA.

۲۴- ظهیری‌نیا، مصطفی؛ بهروزیان، بهروز و عبدی‌الوار، علیرضا (۱۳۹۴). تحلیل محتوای مولفه‌های مهارت اجتماعی در کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه. دوفصلنامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری، ش ۶، صص. ۱۹۴-۱۸۳.

۲۵- نجفی، حسن (۱۳۹۳). تحلیل محتوای مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی به منظور ارائه پیشنهادات کاربردی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد.

۲۶- یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۹۵). اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران: یادواره کتاب.

به کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی آن هم در حوزه آموزش شهروندی است و قابل تعمیم به کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره اول و دوم متوسطه نیست.

منابع

۱- شریعتمداری، علی (۱۳۹۴). جامعه و تعلیم و تربیت. تهران: امیرکبیر.

2- Geboers E, Geijsel F, Admiraal W, Ten Dam G (2013). Review of the Effects of Citizenship Education. Journal of Educational Research Review, 3 (9): pp. 158-173.

3- Australian Bureau of Statistics (2009). Schools. Reissue: Canberra.

4- UNESCO-IBE (2012). World Data on Education: Education in united state of America. Seventh edition. Geneva: International Bureau of Education.

۵- آقازاده، احمد (۱۳۸۵). اصول و قواعد حاکم بر فرایند تربیت شهروندی و بررسی سیر تحولات و ویژگی‌های این گونه آموزش‌ها در کشور ژاپن. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ش ۱۷، صص. ۴۵-۶۶.

6- Ministry of Education, Science and Technology of the Republic of Korea (۲۰۰۹). The School Curriculum of the Republic of Korea.

7- Education Departments of the United Kingdom (2004). Education strategies in United Kingdom.

8- National Council of Educational Research and Training (2005). Syllabus for classes at the elementary level.

۹- قانون وزارت معارف جمهوری تاجیکستان (۲۰۰۷). کتابخانه دانشگاه صدرالدین عینی.

10- Ministère Education Nationale (2012) L'enseignement scolaire en France.

11- Ministry of Education, University and Research (2012). Indicazioni Nazionali per il Curricolo della Scuola dell'infanzia e del Primo Ciclo di istruzione. [National Guidelines for the Curriculum of the Pre-Primary School and the First Cycle of School Education]. Rome.

12- UNESCO-IBE (2012). World Data on Education: Education in Sweden. Seventh edition. Geneva: International Bureau of Education.

13- Krüger T (2016). Citizenship Education in Times of Crises. Journal of Citizenship, Social and

- 37- Xu, R (2009). A survey on the democratic qualities of high school student and the schooling for democracy. *Journal of Education china*, 4(1): pp. 94-110.
- 38- Boon J, Sim Y, Print M (2005). Citizenship Education and Social Studies. In Singapore: A national Agenda. *International Journal of citizenship and Teacher Education*, 1(1): pp. 223-224.
- 39- Iftikhar A (2004). Islam democracy and citizenship education: an examination of the social Studies Curriculum in Pakistan. *Current Issues in Comparative Education*, 18 (3): pp. 289-301.
- 40- Middleleton J (2003). Citizenship toolkit prevides much needed support. URL: [http:// www.Enrich UK](http://www.EnrichUK).
- 41- Prior W (2006). Civics and Citizenship Education. URL: [http:// www.curriculum.edu.au](http://www.curriculum.edu.au).
- 42- Fass D, Ross W (2012). Identity, diversity and citizenship: A critical analysis of textbooks and curricula in Irish schools. *Journal of International Sociology*, 27(4) pp.1-22.
- ۴۳- بیابانگرد، اسماعیل (۱۳۹۲). روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: دوران.
- ۴۴- نوریان، محمد (۱۳۸۹). تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران. تهران: گویش نو.
- ۴۵- ملکی، حسن (۱۳۷۴). سازماندهی محتوای برنامه ی درسی، با تأکید بر مطالعات اجتماعی. تهران: قو.
- ۴۶- سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی (۱۳۸۳). ویژگی‌های کتاب‌های آموزشی مطالعات اجتماعی دوره ی آموزش ابتدایی. تهران: انتشارات سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی.
- ۴۷- عزیزی، نعمت اله؛ هیبت‌اللهی، محمد (۱۳۸۵). تأثیر انتظارات معلمان بر نحوه ارزشیابی دروس علوم اجتماعی و تجربی دانش‌آموزان دوره راهنمایی. *دوفصلنامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری*، ش ۱۸، صص. ۷۷-۹۰.
- ۴۸- فتحی واجارگاه، کورش؛ واحد چوکده، سکینه (۱۳۹۶). آموزش شهروندی در مدارس. تهران: آبیژ.
- ۴۹- اسکات، ویلیام (۱۳۹۱). تئوری حسابداری مالی. ترجمه علی پارسائیان، تهران: ترمه.
- ۵۰- آذر، عادل (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوی. *فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س)*، ش ۳۷ و ۳۸، صص. ۱-۱۸.
- ۲۷- ظفری نژاد، عادل (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب درسی. تهران: کورش چاپ.
- ۲۸- بداییان، محمود؛ ناطقی، فائزه (۱۳۹۵). مهارت‌های شهروندی مغفول در برنامه درسی دوره ابتدایی. *فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ش ۴۹، صص. ۱-۱۲.
- ۲۹- ذهبیون، شهلا؛ یوسفی، علیرضا؛ یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۹۵). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی متوسطه دوره دوم به لحاظ توجه به مفاهیم تربیت شهروندی. *فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ش ۵۰، صص. ۱۴۷-۱۳۶.
- ۳۰- امیری، محمد (۱۳۸۹). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به لحاظ توجه به مفاهیم تربیت شهروندی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه اصفهان.
- ۳۱- نژادحسن، مهدی (۱۳۹۳). تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی پایه ششم دبستان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی دانشگاه پیام نور مرکز تهران جنوب.
- ۳۲- طالب‌زاده نوبریان، محسن؛ ابوالقاسمی، محمد و جمالی تازه کند، محمد (۱۳۹۱). نقش برنامه‌های درسی علوم اجتماعی در پرورش مهارت‌های تربیت شهروندی. *دوماهنامه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی*، ش ۳، صص. ۱۶۹-۱۶۳.
- ۳۳- سیف نراقی مریم؛ نادری، عزت اله، شریعتمداری، علی و حسینی‌مهر، علی (۱۳۸۸). بررسی مقایسه ای دیدگاه کارشناسان و معلمان شهر قزوین به لحاظ نارسایی‌های آموزش و تربیت شهروندی در برنامه ی درسی دوره راهنمایی تحصیلی. *فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، ش ۵، صص. ۵۶-۲۹.
- ۳۴- گوازی، آرش (۱۳۸۷). مطالعه تطبیقی - تحلیلی شیوه انتخاب و سازمان‌دهی محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی و آموزش شهروندی در مقطع ابتدایی ایران با سوئد. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ش ۲۵، صص. ۴۸-۱۱.
- ۳۵- آشتیانی، ملیحه، فتحی واجارگاه، کورش و یمنی دوزی سرخابی، محمد (۱۳۸۵). لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه درسی برای تدریس در دوره دبستان. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ش ۱۷، صص. ۹۲-۶۷.
- 36- Rivelli, S (2010). Citizenship education at high school: A comparative study between Bolzano and Padova (Italy). *Journal of Social and Behavioral Sciences*, 2(2): pp. 4200-4207.

51- Geboers E, Geijsel F, Admiraal W, ten Dam G (2013). Review of the effects of citizenship education. *Journal of Educational Research Review*, 9 (1): pp. 158-173.

52- Eisner E (1994). *The Educational Imagination: On the Design and Evaluation of School Programs*. New Jersey: Merrill Prentice Hall.

۵۳- موسی پور، نعمت اله (۱۳۸۷). غفلت‌زدایی از برنامه درسی: بازشناسی مفهوم و ابعاد برنامه درسی ناگفته (مغفول). سخنرانی ایراد شده در دومین نشست علمی ماهانه انجمن مطالعات برنامه درسی ایران "خرداد ماه". تهران: انجمن مطالعات برنامه درسی ایران.

۵۴- ملکی، حسن (۱۳۹۶). حقوق و تکالیف شهروند دین‌مدار. چکیده مقالات همایش تربیت شهروندی: چیستی، چرایی و چگونگی. زنجان: دانشگاه فرهنگیان استان زنجان.